

Культура та духовність українців

О. А. Лукашевич

ВІХИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОНТЕКСТІ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ ХVІІІ ст.

Стаття присвячена питанню правового статусу української мови у Російській імперії першої чверті ХVІІІ ст. Історіографічний аналіз дозволив зробити висновок, що тема потребує розгляду в контексті українсько-російських відносин того часу. Дослідження Сенатського указу 1720 р. дає змогу стверджувати, що це адміністративне розпорядження не містить антиукраїнського змісту, а має на меті встановлення цензури релігійних книг.

Ключові слова: Книгодрукування, українська мова, цензура, богослужбні книги, богословські книги, Сенат, церковнослов'янська мова

Історія української мови актуальна та полемічна. Сьогодні помітно розширилося коло дисциплін, які вивчають її з погляду своїх завдань, а також залучених історичних джерел. У зв'язку з цим, доцільно звернутися до питання організації дослідження теми та позначення тих віх, які б допомогли визначити напрям наукового пошуку.

Розмірковуючи щодо проблеми статусу української мови в Російській імперії ХVІІІ ст., виправданими, на наш погляд, є такі хронологічні рамки: час реформ Петра I та Катерини II. У цих межах можна застосувати зокрема ретроспективний метод, який дозволяє в поточі історичних подій виділити об'єкти для спостереження, прослідкувати динаміку їхнього розвитку, на основі кінцевого стану явища. Далі ми розглянемо деякі сюжети – «віхи», що відносяться до вказаних періодів.

Рідко яке дослідження з історії української мови не звертає увагу на «Указ Петра I» 1720 р. «про заборону книгодрукування українською мовою», визначаючи його як один з «визначальних кроків» у процесі витіснення її російською мовою на периферію суспільного життя України [1, 4]. Мотиви його видання та наслідки реалізації є настільки очевидними, що дотепер не поставлено питання про спеціальний науковий аналіз документа. Разом з тим, невідповідність між значенням, яке надається указові, та межею його осмислення і вивчення може свідчити не тільки про те, що трактування джерела не викликає труднощів. На наш погляд, автори, радше, зверталися до джерела лише для ілюстрації висновків, які були заздалегідь передбачені ще до початку аналізу документа.

Співіснування рівнозначних української та російської культур несе у собі небезпеку міжкультурних та конфесійних конфліктів. Щоб запобігти їхнім виявам, важливо вміти прогнозувати розвиток мовної проблеми. Для цього варто звернутися до джерел, прилучитися до історичного досвіду. І якщо «Указ Петра I» в літературі визнається першим кроком російського уряду в напрямі витіснення української мови, то варто по новому та незаангажовано дослідити цей документ.

Відмінність нашого трактування змісту указу краще зрозуміти на тлі джерелознавчих розвідок, запропо-

нованих ученими раніше. Так, відомий історик права А. Яковлів писав, що 6 жовтня 1720 р. «було видано знаменитий сенатський указ про заборону друкувати на Україні нові книги й про справляння українських стародруків за московськими книгами такого змісту... Цей указ заборонив зовсім друк на Україні нецерковних книг, а церковні книги наказано позбавити місцевих українських особливостей (слів, наголосів тощо), щоб «особого наречія в оных не было» [2, 151]. Така коротка, але водночас змістовна характеристика указу важлива для нас, по-перше, тому, що належить досліднику, котрий його читав і знає, що він виданий був не царем, а Сенатом. По-друге, висновки А. Яковліва суголосні загальноприйнятим в українській літературі.

Зміст документа був відомий і досліднику історії української мови та церкви, митрополиту І. Огієнку, який назвав його «жорстким наказом» Петра I [3, 120–121], посилаючись на преамбулу: «Великому государю, его царскому величеству известно учинилось» та на формулювання резолюції: «Того ради его царское величество указал» [4, 244]. Як пояснив учений, «муляла йому (тобто, Петру I. – О. Л.) очі українська літературна мова» [3, 120–121] та «давно вже мав зуба проти українських друкарень» [5, 298–299].

Дослідник історії української церкви І. Власовський появу указу пов'язував з політикою російського уряду, спрямованої на підпорядкування церкви державному контролю. У зв'язку з цим, київській та чернігівській типографіям заборонялося друкувати «надалі нових книг, а тільки попередні церковні», а на «ці попередні видання було наперед встановлено повну однозгідність їх з такими ж церковними книгами» російськими [6, 57]. Як вияв «політичної антиукраїнської сваволі» оцінює Н. Бабич заходи царського уряду того часу стосовно української мови та культури загалом [7, 6].

Оскільки в указі йшлося про регламентацію видання богослужбних книг, то для всіх вказаних авторів він став одним із свідчень поступового процесу, започаткованого ще в ХVІІ ст., обмеження, а в подальшому й ліквідації державної та церковної автономії України. Зауважимо, що жоден автор не вважав за необхідне проаналізувати політику царського уряду, виходячи із ситуації, що склалася впродовж першої чверті ХVІІІ ст. у суспільно-політичному та церковному житті самої Росії.

Видається, що вже тільки з цієї позиції їх висновки не позбавлені однобічності та значної долі суб'єктивізму. У першу чергу цей докір можна закинути роботі А. Яковліва, для якого російська проблематика логічно пов'язана із темою його дослідження: «Українсько-Московські договори в ХVІІ–ХVІІІ віках». Проте, навіть у назві твору виявилася недооцінка значення російської історії для розуміння української: Росія ХVІІІ ст., на відміну від Русі ХVІІ ст., не московська – а петербурзька, не царська – а імперська. А. Яковлів звертає увагу на те, що Петро I називав Україну «навіть не Малою Росією», а «Малоросійським краєм» [2, 151]. Сам же

дослідник досить таки рідко звертається до історично достовірної назви Російської держави.

Навівши типові оцінки сенатського указу від 5 жовтня 1720 р., надалі пропонуємо власне прочитання та розуміння його змісту, мети й завдань, що покладалися на нього. Указ – казусна реакція російського уряду на видання й обіг українських церковних книг, адміністративна за своїм правовим характером. Він був виданий у контексті встановлення централізованого, разом із церквою, управління друком, здійснення духовної цензури.

Появу указу спричинили видання ставропігійськими типографіями (тобто, тими, що безпосередньо підпорядковувалися московському патріарху) Києво-Печерського та Свято-Троїцького монастирями богослужбових книг, які містили «многая лютерская противность», або ж друкованих «по желанию раскольническому», що «несогласно с великороссийскими печатями». Крім того, на титульних аркушах київських книг зазначалося, що вони опубліковані «Ставропігією Вселенського Константинопольського патріарха», хоч до того часу Лавра йому вже не підпорядковувалась. Очевидно, видавці не бажали звертатися до московського патріарха за дозволом друкувати книги й водночас змушені були зважати на можливі сумніви у читачів відносно правомірності використання такої літератури під час церковної відправи. Повернення до архаїчної форми титульного аркуша було порушенням встановленого порядку посвідчення світською та духовною владами відповідності змісту перекладу книги канонічним зразкам. Практика вимагала друкувати повеління царя на видання книги та благословення московського патріарха. Саме тому в сенатському указі було зазначено, що цар «указал именоваться Киевскому и Черниговскому монастырям, во всех книгах, ставропигиею всероссийских патриархов, а не константинопольских» (зауважимо, що Києво-Печерська лавра вийшла з-під юрисдикції Константинопольського патріархату в 1684 р. З цього часу архімандритів затверджував московський патріарх. Із 1685 р. уся Київська митрополія перейшла під управління Московської патріархії. У 1688 р. ставропігійські права отримала Чернігівська єпархія). Що ж стосується подальшої видавничої діяльності типографій, то їм наказувалося «книг никаких, кроме церковных, прежних изданий, не печатать». Причому перед їх опублікуванням вимагалося звірити їхній текст із такими ж «великороссийскими», щоб «никакой розни и особого наречия во оных не было». Такий порядок було встановлено для «церковных старых книг», а «других никаких книг, ни прежних, ни новых изданий, не объявля об оных в Духовной коллегии, и не взяв от оной позволения, в тех монастырях не печатать» – таким чином типографії позбавлялися права свободи друку, усі їхні видання підлягали цензурі Духовної колегії. Мета указу полягала в тому, щоб «не могло в таких книгах никакой в церкви восточной противности и с великороссийскою печатью несогласия произойти». Як бачимо, турбота щодо збереження істинності віри тісно пов'язувалася із формою її вираження.

Після загальної характеристики указу спробуємо конкретизувати висновки. Перш за все, варто відзначити, що опублікування документа в «Повному зібранні законів Російської імперії» не означає, що він мав силу закону. Це явище зумовлене кількома причинами, зокрема відсутністю в російському праві чіткої межі між законом та адміністративним розпорядженням вищої влади. Тому видавцям «Повного зібрання...» не завжди вдавалося з'ясувати, що перед ними: закон чи підзаконний нормативний акт. Розпорядження від закону відрізнялося тим, що предмет регулювання першого –

особливий, окремий випадок, іншого – визначення загального правила, за яким варто слідувати в усіх подібних випадках [8, 83–84]. Розпорядження носили тимчасовий характер, виходили від верхньої влади безпосередньо або ж за допомогою, інститутів влади, нею ж заснованих. Закони вступали в силу безпосередньо за волею государя, незалежно від форми її вираження. Проте, на практиці відмінностей між ними не робили, якщо адміністративне розпорядження виходило безпосередньо від верхньої влади. За своєю вагомістю вони вважалися рівнозначними [9, 3–6].

У Російській імперії першої чверті XVIII ст. закони видавалися у формі уставів, регламентів та сепаратних указів (іменних указів та їх різновидів). Досліджуваний указ був виданий Сенатом, як видно із тексту, за розпорядженням царя. Цим документ уподібнюється до одного з різновидів іменних указів – «именной указ объявленный из Сената». Однак, не маючи у розпорядженні додаткових відомостей, будемо користуватися тим найменуванням джерела («сенатський указ»), яке йому дали видавці «Повного зібрання...».

У першій чверті XVIII ст. Сенат очолював ієрархію державних установ Росії. У літературі не має єдиного погляду на його функції, нормативно-визначену компетенцію та обсяг реальних повноважень на той момент. Історик права А. Філіппов уважав, що Сенат – центральна судово-військово-фінансова установа, яка здійснювала верховний нагляд за державним управлінням у зазначених галузях [10, 68]. Його компетенція законодавчо не була вичерпно визначена, натомість лише встановлені пріоритети у певних сферах діяльності. Сенат виконував укази і розпорядження Петра I, нормотворча ж діяльність не виходила за межі видання управлінських (виконавчих) підзаконних нормативно-правових актів. Являючи собою вищий орган загальної компетенції, він за період підготовки церковної реформи, міг бути задіяний для вирішення поточних справ церкви. Така практика не випадала з контексту політики Петра I, спрямованої на підпорядкування церкви державі, наслідком якої стало заснування 25 січня 1721 р. Духовної колегії.

Очевидно, описаний в указі випадок не був визначальною причиною, а тільки актуалізував наміри царя регламентувати видання церковної літератури. Справа не тільки в тому, що на часі було проведення церковної реформи. Важливою віхою у відносинах світської та духовної влади стало вінчання московського князя Івана IV на царство 1547 р., що остаточно утвердило на Русі державно-правовий погляд на царя як на правонаступника візантійських імператорів, котрі традиційно вважалися захисниками та заступниками вселенського православ'я [11, 234]. Відтак, московські самодержці як «християнські государі» не усувалися від участі у вирішенні важливих церковних справ, захищали церкву від ересей та розколів. Підтримка православ'я була необхідним кроком, оскільки воно виконувало функції державної ідеології та володіло значним потенціалом соціальної консолідації та мобілізації. Проте, здатність релігії примушувати людей переходити до політичних дій може зробити її джерелом конфліктів. Конфліктогенність властива будь-якому поліконфесійному суспільству, до якого відносилося і російське. Вона зростає, якщо відбувається розкол всередині самої конфесії. Історичний досвід свідчить, що амбівалентність релігії дозволяє використовувати її різним політичним силам [12, 8]. Отже, держава, яка намагається забезпечити політичну стабільність у суспільстві, не повинна ігнорувати церковні проблеми. Такий підхід означає неминучість перетину релігійних та політичних інтересів.

І тут багато що залежить від того, які взаємини склалися між державою та церквою. Зі скиненням патріарха Нікона у 1667 р. рівновага між ними порушилася на користь держави. Ліквідація ж патріаршества та насадження синодальної форми правління з 1721 р. остаточно підкорили церковне керівництво світській верхівній владі. Влада зробила зміцнення авторитету церкви, релігійного догматизму й обрядовості одним із головних своїх обов'язків, зафіксувавши його відповідним законодавством.

У Соборному Укладі («Уложеніи») 1649 р., що зберігало правове значення понад 200 років, йшлося: царська влада бере під свій захист закону християнське (православне) віровчення. У світському Кодексі права перший розділ присвячений злочинам проти церкви, тим самим підкреслювалася їхня першочергова значущість для уряду. Одночасно ст. 1 (гл. I) узаконила право держави втручатися у судові справи церкви [13, 19]. Обмеження компетенції церкви, перш за все, щодо загальногромадянських справ, здійснене у XVII ст., стало ще рішучішим, починаючи з першої чверті XVIII ст. Тому в Духовному регламенті 1721 р. Петро I основне завдання в галузі церковних перетворень сформулював так: будучи церкві «благочиния блюститель», він мав намір зайнятися «исправлением чина духовного» [14, 540], що передбачало, поряд з іншими заходами, уніфікацію православного церковного обряду та богослужбених книг.

У зв'язку з цим, духовним і світським чинам наказувалося розшукувати «вновь сложенные и слагаемые акафисты и иные службы и молебны, которые наипаче в наша времена в Малой России сложены суть не малое число, суть ли оная сложения писанию священному согласные и не имеют ли нечто в себе слову Божию противные, или хотя нечто непристойное и празднословное» [14, 547].

«Исправление чина церковного» означало законодавче оформлення духовної цензури, боротьбу з католицизмом, протестантизмом, ерессю, розколом. Для священнослужителів відступ від офіційного віровчення, непідпорядкування церкві були найтяжчими злочинами. Світська влада враховувала, передусім, політичний зміст і наслідки тієї чи іншої ересі, не забуваючи при цьому інтересів державної релігії. Так, у першій чверті XVIII ст. політика уряду щодо розкольників не була однозначною, часто вона керувалася прагматичними інтересами. Разом з тим, до них виявлялося ставлення як до фанатичних апологетів старовини, що не приймали реформи, а отже, були бунтівниками. Особливо жорстокі покарання передбачалися за «совращение» до розколу, тобто, за передачу старообрядницького віровчення іншим особам. Заборонялися громадські богослужіння, переховування розкольницьких книг «под опасением жестокой казни» [15, 347; 16, 97].

Категорично заборонялася пропаганда іновірства серед православних. Намагаючись берегти офіційну релігію від конкуренції інших віросповідань, уряд заборонив ввіз до країни богословських книг, які друкувалися російською мовою за кордоном, і перекладали іноземні богословські твори російською без дозволу Синоду [17, 406–411]. До сказаного варто додати, що в першій чверті XVIII ст. серед російської церковної ієрархії посилювалася ворожнеча щодо духовних осіб, які були вихідцями з України і посідали більшість архієрейських кафедр. Їх сприймали за еретиків, ненависних «латин» (католиків). Звідси, упереджено-критичне ставлення й до церковної літератури, що друкувалася в Україні. Так, патріарх Іоаким заборонив українським типографіям випускати книги без його попереднього «досмотрения и благословления», він обурювався публіка-

цією «Четы-Мінеї» Д. Туптала, оскільки вона «приложи-сте некая словеса церкви... необычная» [18, 307; 19, 3].

Отже, борючись проти інакомислення, яке розформувало російське суспільство, особливо після реформи патріарха Нікона, «регулярна» держава Петра I вживала найрізноманітніших заходів проти нерегламентованих і неконтрольованих офіційною церквою релігійних ініціатив. Серед них були і ті, що визначалися сенатським указом 1720 р. Однак, оскільки, вони були зумовлені фактами українського релігійного життя, варто з'ясувати, як склалися стосунки між українською та російською церквами щодо питання видання та поширення православної літератури, перекладу її церковнослов'янською мовою.

Довгий час, відстоюючи тезу стосовно переваги російського православ'я, російська церква навіть підозру, а інколи й вороже ставлення до інших православних церков – української, грецької, як до таких, що заражені «латинством». Ще у 1620-х рр. XVII ст. книги «литовського друку», тобто, видані в Україні та Білорусії, зазнавали переслідування, їх заборонялося читати і зберігати, оскільки вони містили в собі «латинские ереси» [20, 301]. Ситуація особливо загострилася після приєднання України до Росії, коли оприявнилися обрядові розбіжності у процесі богослужіння української та російської церков.

Тут необхідно зауважити, що в релігійній народній свідомості і навіть свідомості самих церковних служителів на перший план виступала обрядова сторона релігії. В обрядах та релігійних текстах виражаються сутність і зміст віровчення, тому ритуал та релігійне розуміння нерозривно пов'язані між собою. За допомогою «обряду чи тексту, у який він (моральний момент – О. Л.) заховався від людського забуття, ми в міру бажання відтворюємо його і в міру свого морального сприйняття переживаємо його дію» [21, 270]. Відповідно, для відтворення, освоєння і поширення християнського віровчення вимагалася дотримуватись однотипного проведення обрядів, з використанням уніфікованої богослужбової літератури. Для дотримання цих умов був необхідний авторитетний контроль і арбітр. У православній церкві таку функцію здійснював Вселенський собор. Однак після падіння Візантії, на Русі утвердилася думка, що саме російська церква – єдиний хранитель істинного православ'я. Місцева релігійна свідомість – помісна – стала мірилом християнської істини, витіснивши свідомість вселенську. У результаті виявилася, що російська церква вже не могла допустити перевірки своїх вірувань, обрядів, запозичень зі сторони. Залишалася тільки зберігати те, що було сприйнятним, а мірилом християнської істини стала «національна церковна старовина». Вона визначалася недоторканою святинєю, нормою. (Щодо України у російських церковників XVII ст. склалася думка, що там «быша мало не все униаты – редции ошашася во православии») [21, 291, 294]. Подібний консерватизм стримував розвиток богословської думки, заважав їй пристосуватись до нових явищ суспільного життя, сприймати західноєвропейську культуру. Це зумовило також посилення церковного індуферентизму, критики релігійних догм і культу, зростання скептицизму відносно офіційно-релігійної обрядовості, розкол церкви, проникнення ідей католицизму й протестантизму. На часі було зміцнення авторитету церкви, причому не тільки за рахунок попередніх насильницьких засобів, але й шляхом ідейного впливу, через книги.

У XVII ст. друкарство в Росії перебувало під контролем держави та церкви. Весь процес, починаючи від вибору книги для публікації й до виходу її у світ, підпо-

рядковувався цензурі. У 1640-х рр. на Друкарському дворі Москви розгорнулася інтенсивна робота з виправлення й уточнення текстів друкованих книг. Завданням коректорів полягало у відстеженні чистоти мови, правильноному конструюванні речень, точному дотриманні граматичних форм. На початку 50-х рр. ситуація змінилася: як тільки постало питання необхідності виправлення книг за змістом, а не тільки за стилем і мовою, духовенство взяло ці виправлення під свій контроль. З 1653 р. Друкарський двір перейшов під управління патріарха.

З часу підпорядкування української православної церкви російській, увагу московського патріарха привертала видавничу діяльність Києво-Печерської лаври, що розпочалася ще на початку XVII ст. Лавра отримала дозвіл від константинопольського патріарха мати свою типографію та вільно друкувати потрібні їй книги. Це право підтверджувалося царським наказом 1685 р.: «Печатание книг невозбранно имети повелеваем» [22, 227]. Лаврські книги потрапляли далеко за межі України, зокрема охоче розкупувалися у Росії. Проте, невдовзі Лаврі було наказано звертатись за дозволом на видання кожної книги до московського патріарха, хоча ця вимога не виконувалася. 1692 р. у лаврській типографії була надрукована «Літургія», на титульному аркуші якої не згадувалися ні цар, ні патріарх, а тільки архімандрит [22, 229]. Через це московський патріарх Адриан 8 листопада 1692 р. писав архімандриту Києво-Печерської лаври Мелетію Вояховичу: «А тако бы не подобало творити... Точию за твоим велением книги издаются... Еще же предъ сего к вам в монастырь – чтобы без ведома каковых церковных книги не печатано – писано...» [22, 229]. У відповідь, 17 грудня 1692 р. архімандрит зазначив: «Если для разрешения всякой книжицы» звертатись до патріарха, то «препятствие будет строению» і «безхлебни будем». Достаток «братии и служебником пища и одежда, и всякое строение монастырское, то все от печатанья книг» [22, 230].

Взявши до уваги такі «буденні» аргументи, патріарх у лютому 1693 р. прийняв рішення: «Не возбраняется же вам в типографии вашей Киево-Печерской обычных книг в чине церковном печатати, еже бы было в пользу, аще и по тоя страны наречию. А которые имате печатати большые книги... на таковыя книги и благословение от нас принимати и присылати к нам должно, да во известии имеем, ради общего согласия без всякого усумления и прикословия». Далі у листі до Лаври він писав: «И аще которые книги явятся у вас имут и всякие церковные здешним наречием (тобто, російською. – О. Л.) и чином нынешних переводов, и те без всякого извета взымати будут от вас ценою везде, и возити к Москве будет невозбранно, аще вашим тамо наречием (тобто, українською. – О. Л.) и прежних переводов речинями издавати имате, таковыя в тамошние страны отпускайте, а к Москве их не присылайте, повеления же великих государей царей наших и нашего благословения в них не полагайте». (В березні 1697 р. московський патріарх Адриан дозволив друкувати книги й у типографії Чернігівського Свято-Троїцького монастиря) [5, 230–231; 6, 56].

Отже, можна зробити висновок, що московський патріарх припускав можливим компроміс, зважаючи, що «по-московскому, то не обыкоша сии людие (тобто, українці. – О. Л.) тако читати и не имуть куповати» (Із листа архімандрита Ясинського – московському патріарху, 1689 р.) [22, 229], дозволив Лаврі друкувати церковні книги, але за умови, що не вся книжкова продукція буде продаватися в Росії. Для російського ринку пропонувалося видавати книги за новим перекладом, звірені за тогочасними російськими зразками. Для

українського ж – звірені за старими богослужбовими книгами, причому дозволялося використання української лексики. Аби незнайомі з православною догматикою прихожани та місцеве духовенство не помилилися, та книги, призначені для України, не опинилися в Росії, на їхніх титульних аркушах заборонялося друкувати благословення патріарха та дозвіл царя. Варто відзначити, що в документах другої половини XVII ст. термін «наріччя» вживався як для позначення російської, так і української мов («Белорусское письмо» – так означали українську мову в російській офіційній документації другої половини XVII ст.) [2, 115–116], тобто, у цьому не було принизливих оцінок.

Через недостатню кількість джерел доводиться лише припускати, що Петро I та Сенат не були знайомі з розпорядженням патріарха. Адже звинувачення на адресу українських монастирів були б сформульовані по-іншому. Наприклад, вказівку на те, що книги, надруковані «ставропігією вселенського константинопольського патріарха», можна розтлумачити таким чином, що у Києво-Печерській типографії була перевидана література часів підпорядкування української православної церкви константинопольському патріархатові. Саме такі книги можна було продавати в Україні. З іншого боку, в листі московського патріарха нічого не сказано про те, як оформляти титульний аркуш таких книг. Як би там не було, привілейований статус типографії в першій чверті XVIII ст. став суперечити петровській церковній політиці. Не виправдовуючи її, варто відзначити, що, надана свобода друку Києво-Печерській та Чернігівській типографіям (навіть обмежена), сприяла розумінню богословської літератури українським населенням. У той же час, як це видно з сенатського указу, відкривалися можливості для проникнення до Росії, виданої в Україні, як розкольницької, так і літератури з лютеранськими ідеями, що слугувало розпалюванню релігійних і соціальних конфліктів серед російського суспільства.

З 1700 р., після смерті патріарха Адріана, – до 1720 р. місцеблюстителем патріаршого престолу був українець, митрополит С. Яворський. Він не вживав жодних заходів щодо обмеження прав української церкви, але невдовзі почалася церковна реформа.

Історія встановлення контролю за українськими типографіями стала ще одним свідченням того, яким чином російська традиція регулювання друку розвивалася в умовах боротьби із ересями, розколом, що формувало уявлення про видавничу діяльність як носія суспільного розбрату. Це обумовило розвиток законодавства про друк у рамках адміністративно-поліцейських приписів, на захист інтересів держави, на шкоду суспільству [23, 160–173]. Якщо до початку XVIII ст. регламентація видання та обертання книг здійснювала церква, оскільки література носила релігійно-церковний зміст, то з 1720 р. зі змінами пріоритетів регулювання видання церковної літератури, процес став централізованим. Запроваджувалася попередня цензура Духовної колегії, закріплена на публічно-правовому рівні «Духовним регламентом» 1721 р., із завданням ідейно-духовного виховання підданих і оборони цінностей православ'я.

Крім цього, варто також з'ясувати не менш важливе питання перекладу богослужбових книг. Відомо, що єдиною мовою православних церков того часу (української, білоруської, російської, болгарської, сербської), яка використовувалася у богослужінні, була церковнослов'янська. Вона не збігалася з жодною із живих слов'янських мов, а сфера її застосування обмежувалася лише тільки богослужінням. Літургійний характер мови, як відомо, забезпечує їй стійкість у часі [24, 182]. Історія залучення, зокрема російського православ'я до

Священного письма, незмінно поєднувала в собі дві тенденції: намагання повно та достовірно відтворити оригінал священних книг і прагнення зробити їх зрозумілими для пересічної людини. Тому перекладацька робота над текстом Біблії завжди була невід'ємною частиною церковного життя, що перебувало у постійному розвитку.

У богослужбній практиці Московської Русі утвердився тип церковнослов'янської мови Острозької Біблії (1581 р.). Така мова синтезувала латинську перекладну традицію з виправленнями, зробленими на основі грецького тексту [25, 4–5]. У XVIII ст. слов'янська Біблія повернена до русла грецької традиції. До початку XIX ст., внаслідок розвитку російської мови, церковнослов'янська Біблія перестала бути загальнозрозумілою. Якщо у попередні століття для збереження її доступності народу було достатньо часткових оновлень лексики, то у XIX ст. гостро постало питання нового перекладу Біблії.

Проблема адаптації мови Святого Письма до народної була актуальною і в Україні. Хоча вона не стояла так гостро, як наприклад, у віруючих Західної Європи. Історик української літератури М. Возняк, характеризуючи переклади Біблії XVI ст., писав: «Чистої української мови не маємо ні в одному тодішнім перекладі Святого Письма. Мова більшості перекладів – це конгломерат різних мовних елементів: церковнослов'янських, українських, білоруських, польських, деколи ще й інших» [26, 243]. Загалом українська писемність XVI–XVIII ст. являла собою суміш «аж надто незграбного жаргону, де неорганічно зливалися до купи» елементи церковнослов'янської, польської та інших мов.

Як бачимо, вимоги Петра I, щоб в церковних книгах «никакой розни и особого наречия в оных не было», – не позбавлені підстав, адже книги Києво-Печерської типографії розповсюджувалися по всій Росії. До того ж не всі віруючі росіяни «умеют честь книги, и от книжных не многие могут вся собрать от писания яже суть нужнейшая про спасению» [27, 36]. Хоча, як зауважив І. Власовський, уніфікація текстів богослужбних книг, до чого прагнули цар і Синод, не так стосувалися мови (лексики, стилю), як літургійного обряду [28, 549]. Втім, у процесі асиміляції церковнослов'янської мови на національному ґрунті кожного слов'янського народу при вимові та переписуванні виявлялися риси народної мови. Внаслідок цього, виникали різні типи церковнослов'янської мови, а в середині, скажімо, східнослов'янської – український та російський різновиди. Ставити питання, яка з них правильна, не можна, оскільки церковнослов'янська мова не розмовна [6, 59]. Після приєднання України до Росії, українська православна богословська література була приречена на вимирання. Впродовж XVIII ст. вона злилася з російською богословською літературою [6, 61]. У такий спосіб було ліквідовано протиріччя між необхідністю наближення мови богослужбних книг до народної, зрозумілої українцям, і дотриманням традиції, тобто, утриманням православного смислу віри. Складність полягала в тому, що розмаїття мов виказувала розмаїття світобачення, різні типи знань. Як видається, в поліетнічній Росії першої чверті XVIII ст. не вдалося знайти способу досягнення християнського віровчення з релігійно-культурних позицій усіх православних народів держави. Єдиною для всіх віруючих країни мала стати церковнослов'янська мова в її російському різновиді. Очевидно, за таких історичних умов іншого шляху вирішення проблеми не було.

Отже, дослідження Сенатського указу 1720 р. дозволяє стверджувати, що цей адміністративний припис не містив антиукраїнського змісту, а мав на меті вста-

новлення попередньої духовної цензури, централізованого порядку контролю за випуском богослужбної та богословської літератури.

Вступаючи на престол, Катерина II опинилася перед складною дилемою. З одного боку, вона вважала за потрібне укріпити центральну владу, уніфікувати державне управління з метою консолідації імперії. З іншого – «Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся конфирмованными им привилегиями, нарушить оные отрешением всех вдруг весьма непристойно б было, однако и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностию глупостью». [29, 348]

Суперечність завдньвнутрішньої політики позначилася на всіх її складових, включаючи цензуру та, говорячи сучасною мовою, «мовній політиці». Однак, перш ніж перейти до цих сюжетів, слід коротко охарактеризувати російські філологічні уявлення другої половини XVIII ст. щодо української мови. Наприклад, М. Ломоносов вважав, що російська мова є однією із слов'янських, хоч її «можно разделить на три диалекта: 1) московский, 2) поморский, 3) малороссийский... Третий больше всех отличен и смешен с польским» [30, 608; 31, 51]. Відмітивши схожість російської й української мов, він зауважив: «Хотя сей диалект («малороссийский». – О. Л.) с нашим очень сходен, однако его ударение, произношение и окончания речений от соседства с поляками... попортились» [32, 83].

В «Сравнительных словарях всех языков и наречий» 1787 р., підготовлених до друку відомим ученим П. Палласом та у складанні якого взяла участь Катерина II, бачимо: «Между славянскими наречиями, из коих российское первое занимает место... Малороссийское наречие мало отлично и само по себе часто есть не что иное, как российское на польский образец премененное, которое и в употреблении токмо в Украине и малой России» [33, 8]. Близьким до цього є й погляд І. Перверзева, автора «Топографического описания Харьковского наместничества» 1788 р.: «Сие роковое отделение Южные от Северные или Великие России преобразило навсегда оные жители так, что из того явилась как-будто бы иноплеменная какая нация, от сего произошел малороссийский, украинский диалект, как удельный язык славянского племени» [34, 19].

Звернемо увагу на важливі оцінки мовної ситуації в Україні, вислови «иноплеменная какая нация», звернені до українців. Як пише автор «Описания», жителі «Южной России, отлученные один от других расстоянием мест, инородным владением, различным чиновничеством, гражданскими обычаями, речью, некоторые религиною (униєю)... взирают один на другого не так, как на иноязычного, но будто однородца, однако много отчужденного в словах и поступках, что для обеих сторон показывается странным явлением» [34, 18].

Оскільки «Описание», написане за наказом Катерини II, пройшло цензуру, то вищесказані в ньому судження ми можемо розглядати як офіційні. Показово, що І. Перверзеву належить і праця, покликана допомогти українцям використовувати російську мову – «Краткие правила российского правописания для употребления малороссиан по свойству украинского диалекта», опубліковані 1788 р. у Москві. На цьому етапі мали місце й спроби створити українсько-російські словники. Вони свідчать, що на цьому етапі з'явилася й ідея української мови як рівноправного партнера церковнослов'янської та решти європейських мов, цінності її лексичного фонду, якими збагачувалась і російська мова [35, 18–19].

Від української мови перейдемо до питань інших мов, які становили тогочасний зміст «мовної політики». В імперії розуміли, що багатонаціональний склад населення є серйозною причиною для турбот стосовно видання «пособий и объяснений для истории народов и знания языков» [33, 6]. Ось чому в народних училищах, «криме правил языка российскийского, яко природного», наказано викладати декілька мов, зокрема латину, грецьку, арабську, китайську, які «пользою служить могут» та важливі «по соседским обстоятельствам», «по употреблению в общежитии», «по немалым того народа населением, особливо же в двух последних губерниях состоящих» [36, 1012–1013; 37, 647–648]. У Прибалтиці, де була розповсюджена німецька, відкривались школи з її викладанням [38, 1006–1007].

Щодо російської мови, то в другій половині XVIII ст. освіченими людьми все більше усвідомлювалася необхідність в її «вычищении и обогащении», пошуку «новых слов», «вразумительное и сильное оных употребление», розробці граматики, риторики, складанні словників [39, 1024]. Для цього, як вважала Катерина II, слід уникати крайнощів у використанні слів іншомовного походження (передусім, запозичених з французької мови) та дистанціюватися від педантів, які навіюють на читачів «скуку». [40, 21–23] Будь-які заходи з обмеження використання слів 'янських мов, у тому числі української, вона не передбачала.

Повернемось до історії цензури. Протягом усього XVIII ст. нормалізація державного контролю за інформацією мала епізодичний характер. Тим не менш, до кінця століття сформувалася змішана (духовна і світська) попередня цензура. Важливими для неї стали проблеми захисту православного вчення, інтересів держави (передусім влади монарха) та суспільної моралі. Серед нормативно-правових актів ми не виявили тих, які б забороняли публікацію громадянських книг українською мовою [41, 680,960–961,792,933–934].

1. Луцик В. Ретроспективний і перспективний погляд на статус української мови як державної // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Вип. 30. – Кіровоград, 2000.
2. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Укр. істор. журн. – 1995. – № 2.
3. Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1995.
4. Сенатский указ. 5 октября 1720 г. // Полное собрание законов Российской империи – I (далі – ПСЗ). – Т. VI. – № 3653.
5. Огієнко І. Історія українського друкарства. – К., 1994.
6. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – К., 1998. – Т. III.
7. Бабич Н.Д. Історія української літературної мови. – Львів, 1993.
8. Руководство к познанию законов. Сочинение графа Сперанского. – СПб., 1845.
9. Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX вв.). – СПб., 1899.
10. Сизиков М.И. Сенат // Законодательство Петра I. – М., 1997.
11. Цытин В.А. Церковное право. – М., 1996.
12. Малащенко А. Религия – дело не частное // Независимая газета. – 2001. – 16 марта.
13. Соборное Уложение 1649 г. – Л., 1987.
14. Духовный регламент. 4 февраля 1721 г. // Законодательство Петра I...
15. Анисимов Е. Время петровских реформ. – Л., 1989.
16. Тим не менше, старообрядцям вітківсько-стародубських слобід вдалося зібрати значну кількість друкованих

та рукописних богослужбених книг (Поздеева И.В. Древнерусское наследие в истории традиционной книжной культуры старообрядчества (первый период) // История СССР. – 1988. – № 1).

17. Протестантизм в России // Христианство: Энциклопедический словарь. – М., 1995. – Т. 2.
18. Краснобаев Б.И., Черная Л.А. Книжное дело // Очерки русской культуры XVIII в. – М., 1987. – Ч. 2.
19. Вплив протестантизму на духовне життя української церковної еліти було помічено ще в XVI ст. (Див.: Потульницький В. Інтелектуальні впливи заходу на українське духовне життя української еліти в XVI–XVIII ст. // Київська старовина. – 2001. – № 2).
20. Шульгин В.С. Религия и церковь // Очерки русской культуры XVII в. – М., 1979.
21. Ключевский В.О. Курс русской истории // Сочинения. – М., 1988. – Т. 3.
22. Огієнко І.І. Українська церква. – К., 1993.
23. Омельченко О.А. Закон и печать в дооктябрьской России (Историческая традиция правового регулирования) // Советское государство и право. – 1991. – № 3.
24. Курс церковнославянского языка // Литературная учеба. – 1991. – № 1.
25. Бирукова Е.Н., Бируков И.Н. Предисловие [Псалтырь. Новый перевод] // Литературная учеба. – 1994. – № 1.
26. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – К., 1998. – Т. I.
27. Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Історія української мови: Хрестоматія / Упор. С. Єрмоленко, А. Мойсієнко. – К., 1996.
28. Духовный регламент. 4 февраля 1721 г. // Законодательство Петра I...
29. Наставление Екатерины II князю Вяземскому 1764 г. // Сборник Русского исторического общества. – 1871. – Т. VII.
30. Ломоносов М.В. Материалы к трудам по филологии // Полное собрание сочинений. – М.; Л., 1952. – Т. VII.
31. Ломоносов М.В. Российская грамматика. – СПб., 1755.
32. Ломоносов М.В. Примечания о множественном окончании прилагательных имен // Полное собрание сочинений...
33. Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею всевысочайшей особы. – СПб., 1787. – Ч. I.
34. Топографическое описание Харьковского наместничества // Описи Харьковського намісництва кінця XVIII ст. – К., 1991.
35. Дем'янюк М.П. Українське мовознавство XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006.
36. Маєтсья на увазі значення вивчення грецької мови в Новоросійській та Азовській губерніях (ПСЗ. – Т. XX. – № 15834).
37. Устав народным училищам в Российской империи // ПСЗ. – Т. XXII. – № 16421.
38. ПСЗ. – Т. XXI. – № 15826.
39. ПСЗ. – Т. XXI. – № 15839.
40. Ивинский А.Д. Литературная политика императрицы Екатерины II: «Собеседник любителей российского слова»: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2009.
41. ПСЗ. – Т. X. – № 7715.

Lukashevich O.A. The milestones of Ukrainian language history in the context of Russia internal policy during the XVIII century. The article is dedicated to the question of Ukrainian language juridical status in Russian empire of the first quarter of the XVIII century. Historiography analysis has allowed the author to draw the conclusion – the subject must be studied in the context of the ukrainian-russian relations of that time. On base of the Senate Edict of the 1720th, it's possible to make the conclusion that such administrative order had not the anti-ukrainian content, but the purpose to install the censorship of religious books.

Key words: Book-printing, Ukrainian language, censorship, divine service books, theological books, Senate, Church slavonic language